

CLOCOTRISM, AN IMPORTANT NEO AVANT-GARDE MOVEMENT IN SERBIA AND THE CONCEPT OF WORD

CLOCOTRISM, UN CURENT IMPORTANT DE AVANGARDĂ ÎN SERBIA ȘI CONCEPȚIA DE CUVÂNT

Conf. univ. dr. Virginia POPOVIĆ

Universitatea din Novi Sad, Facultatea de Filosofie

E-mail: popovic.virdjinija@ff.uns.ac.rs

Abstract

Serbo-Romanian cross-cultural relations during the sixties and seventies of the last century, have intensified due to the cultural and personal relations between Romanian and Serbian poets who gave birth to an avant-garde movement called clocotrism. The mentor of this movement is the Serbian poet, Adam Puslojić, who brought more writers and artists together from southeastern Europe in Belgrade to assist in establishing the clocotristic literary and artistic conception. He has initiated and maintained those relations, by his many-sided artistic, cultural and friendly approach to Romanian artists. The main mode of manifestation of clocotrism is presented in an avant-garde way, through performances called situations or situactions. Apart from the Serbian clocotrists, the Romanian artists are the most numerous, being part of different generations of 20th century, especially authors, poets and painters, sculptors, directors, literary critics, etc., who participated in certain literary meetings in Belgrade. The second part of the paper is dedicated to the concept of word and refuge in Romanian literature in Serbia. The two authors, Mariana Dan and Carmen Dărăbuș come with two different conceptions, but which are based on the rich Romanian-Serbian cultural and literary relations in the second part of the last century.

Rezumat

Relațiile sârbo-române, în perioada anilor șaizeci și șaptezeci ai secolului trecut, s-au intensificat datorită relațiilor culturale și personale dintre un șir lung de poeți români și sârbi care au dat naștere unei mișcări avangardiste numită clocotrism. Mentorul acestei mișcări este poetul sârb de proveniență română, Adam Puslojić, care a astrâns în capitala Belgradului însemnați artiști din sud-estul Europei să asiste la stabilirea concepției literare și artistice clocotristice, care este o întrepătrundere dintre eul biografic și cel artistic cu accentul pe însăși prezența fizică, corporală a artistului în opera de artă, precum și pe creația artistică colectivă, care este în același timp o comuniune spirituală a artiștilor. Modul principal de manifestare al clocotrismului se prezintă la mod avangardist, prin performance-uri denumite situații ori situ/acțiuni. În afară de clocotriștii sârbi, artiștii români sunt cei mai numeroși, ei făcând parte din generații diverse de autori ai secolului XX, în special poeți și pictori, sculptori, regizori, critici literari etc., care au participat la Belgrad la anumite întâlniri literare. Cea de-a doua parte a lucrării este dedicată concepției de cuvânt și refugiu în literatura română din Serbia. Cele două autoare, Mariana Dan și Carmen Dărăbuș vin cu două concepții diferite, dar care au la bază bogatele relațiile culturale româno-sârbe în a doua parte a secolului trecut.

Keywords: clocotrism, literature, word, Serbia, Romania, avant-garde

Cuvinte-cheie: clocotrism, literatură, cuvânt, Serbia, România, avangardism

În ultimul timp, tot mai dese sunt textele științifice care cercetează literatura și cultura din afara granițelor. După cincizeci de ani de totalitarism comunist, soldat cu o reclusiune impusă și un refuz categoric al integrării activității culturale românești din afara granițelor României în patrimoniul național, dorința de cunoaștere a ceea ce este de valoare în exil este tot mai mare. Publicului larg sunt încă necunoscute un șir de nume de scriitori și jurnaliști, deoarece activitatea intelectualilor care au plecat din România a rămas într-o măsură necunoscută deoarece un mare număr de cărți valoroase de literatură au fost interzise și scoase din biblioteci și librării în perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial. În exil au plecat în primul rând intelectualii și oamenii politici sub presiunea pericolului de noul regim, aflând în țările lumii un loc de refugiu, loc în care nu s-a sfârșit activitatea lor literară, dimpotrivă, în exil au apărut un șir de opere valoroase care au căutat să „conștientizeze occidentul” de ceea ce se petrece în România. În cărțile lor se descoperă tragedia poporului român, catastrofa culturală petrecută în țară iar noi aducem contribuția acestor intelectuali emigrați pentru promovarea culturii românești, astăzi într-o parte cunoscută, deoarece munca acestor intelectuali exilați și din afara țării este neîntreruptă și neobositoare. Pentru o trecere în revistă a ceea ce se scrie în afara țării ar trebui un efort mare, de aceea organizarea unor astfel de simpozioane dedicate scriitorilor din exil sau a scriitorilor din afara României, „neintegrați (decât parțial) culturii române” (ALBU, 2010, p. 8).

Pe de altă parte, în afara granițelor românești, în perioada postbelică, mai ales după anii șaizeci s-au consolidat relațiile culturale româno-sârb. Pentru menținerea relațiilor româno-sârbe în această perioadă un merit însemnat l-a avut poetul sârb de origine vlahă/română, Adam Puslojić, cunoscut poet și traducător din română în sârbă (despre el știm din cartea lui Nichita Stănescu *Belgradul în cinci prieteni*, fiind unul din protagoniștii ei, alături de Petre Stoica, Anghel Dumbrăveanu și Srba Ignjatović), care l-a tradus pe Nichita Stănescu, Tudor Arghezi, George Bacovia și mulți alți poeți români din secolul XX. El este autorul cărții *Cu viața mea însumi (Jedino moj život / umreti za mene jednom)* în care a inclus traduceri în limba sârbă a unor poezii și eseuri, dar și unele evocări semnate de Artur Lundkvist, Adam Puslojić, Desanka Maksimović, Srba Ignjatović și versuri închinat lui Nichita Stănescu de mai mulți poeți cunoscuți sârbi și români: Ranko Risojević, Tomaz Salamun, Predrag Bogdanović, Dragan Grbić, Srba Ignjatović, Ioan Flora, Zdravko Krstanović, Alexandar Sekulić, Mircea Dumitrescu etc. Adam Puslojić, în anul 1995, a înființat asociația ”Frăția Sârbo-Română”, promovând „frăția” dintre scriitorii care aparțin cele două popoare, care în practică, într-o atmosferă boemă de șa Uniunea Scriitorilor din România și de la Uniunea Scriitorilor din fosta Iugoslavie, dar și în cafenelele din capitalele celor două țări, s-a creat un dialog intercultural, care la fundament a avut îmbinarea sau confundarea eului biografic cu eul artistic. În această atmosferă a luat naștere un fel de ”mit artistic” (DAN, 2008, p. 64), mișcarea *clocotristă* sau curentul clocotrist, al cărui promotori au fost Ioan Flora, Adam Puslojić și Aleksandar Sekulić. Mișcarea s-a bazat pe *performance*, care în această perioadă au fost adevărate laboratoare de creație, fiind „o întrepătrundere dintre eul biografic și cel artistic, dar accentul cade pe însăși prezența fizică, corporală a artistului în opera de artă, ca și pe creația artistică colectivă, care este în același timp o comuniune spirituală a artiștilor, cei ce sunt și artiști, dar și oameni care au o biografie concretă.” (*Ibidem*)

Dacă cercetăm care au fost rădăcinile acestui tip de creație, în care eul biografic al artistului este pus în centrul atenției, se pot găsi, în special în avangarda sârbă din perioada antebelică și interbelică. Literatura sârbă din această perioadă, mai ales adepții curentului suprarealist sârbesc și mai ales a *zenitismului* au stabilit legături importante cu mișcările avangardiste europene, inclusiv cu avangarda din România și cu dadaismul lui Tristan Tzara.

La Editura „Universitaria” din Craiova, în anul 2010, a apărut un volum coordonat de prof. univ. dr. Mihaela Albu, intitulat *Întoarcerea în Ithaca. Cultura română în exil și în afara granițelor*, în care sunt publicate două texte care vizează poezia românească din Voivodina și asupra cărora atragem atenția cititorului sunt *Paradigma avangardei și contribuții românești la Clocotrism*, autoare fiind Mariana Dan și *Cuvântul – refugiu și călătorie. Poezia românească din*

Serbia, autoare Carmen Dărăbuș. Cele aproximativ două decenii de experiență modernist-avangardistă, îmbrățișând toate tendințele, au fost contracarate, în cele din urmă, după cum remarca și Ovid Crohmălniceanu, de „simțul măsurii, propriu spiritului românesc”, limitându-se astfel efectele acestui moment poetic complex. Poezia modernă era partizană înnoirilor, poeții se înregimentau în frământările epocii, erau receptivi și gata de a participa la „răsturnările”, la limpezirile generate de crizele care au cuprins societatea vremii, chiar dacă nu întotdeauna și nu întru totul înțelegeau sensurile mișcărilor sociale sau nu știau care este atitudinea realmente operantă în domeniul artei, în general. Mariana Dan face o delimitare pe etape a curentelor avangardiste: în avangardă istorică și postavangardă. Noțiunea de avangardă subordonează toate curentele, seria de „isme” din secolul XX „care definesc împreună modelul artistic și conceptul contemporan” (DAN, 2010, p. 65). Acest fapt, afirmă M. Dan, „este foarte semnificativ deoarece el explică de ce și cum a fost cu puțință ca trei generații de artiști români să participe la *clocotrism* în anii șaptezeci și optzeci” ai secolului trecut. Aderenții acestui proiect/curent¹ au avut o viziune similară artei, a poziției artistului și scriitorului față de creația sa artistică, a relației dintre viață și artă. Modul principal de manifestare al *clocotrismului* se prezintă la mod avangardist, prin performance-uri denumite *situații* ori *situ/acțiuni*, care se desfășoară o singură dată. Autoarea dă o mare importanță faptului că în afară de clocotriștii sârbi, artiștii români sunt cei mai numeroși, ei făcând parte din generații diverse de autori ai secolului XX, în special poeți și pictori, sculptori, regizori, critici literari etc., care au participat la Belgrad la anumite întâlniri literare, și care erau „oaspeții obișnuiți” începând cu anii '60. Din generația mai în vârstă sunt amintiți Geo Bogza, Gellu Naum, Eugen Jebeleanu, Ion Vlăsiu, iar dintre reprezentanții generației tinere sunt amintiți Marin Sorescu, Nichita Stănescu, I. Caramitru, C. Vaeni, P. Stoica, N. Prelipceanu, Tudor Jebeleanu. Lista nu este completă deoarece materialul clocotrist oferă „o imagine a *spiritului creator* general al respectivilor autori”, deoarece poeții nu scriu doar poezii ci și desenează, actorii își semenează gândurile, iar acest *spirit creator*, descifrează *puzzle*-ul clocotrismului, „a cărui expresie îi unește pe câțiva dintre cei mai mari artiști ai Belgradului și ai fostei Iugoslavii” (*Ibidem*, p. 67) a anilor șaptezeci, optzeci și nouăzeci ai secolului trecut.

Clocotrismul a luat naștere odată cu *Atelierele literare* 9, ai căror membri sunt prezenți mai târziu în clocotrism, unde Adam Puslojić, mentorul lor a realizat „parateatru” care întorcea pe dos, prin interpretări parodice faptele istorice sau chiar mitologia națională. Aspectul parodic și nonconformist al acestei mișcări clocotriste a făcut ca să fie neglijată o perioadă lungă de timp. Noutatea pe care o aducea clocotrismul este noțiunea de „spirit” sau „spiritualitate” și încercarea acestei mișcări de a reconstitui cu ajutorul *puzzle*-ului clocotrismului conceptul de *spirit*, care este amplificat de poezia, textele, desenele și maximele reprezentanților acestor mișcări, precum: ”Noi vom considera cele mai bune idei ale noastre ca pe ale noastre proprii.” (DAN, 2008, p. 65) Faptul că avangarda definește scriitorii aparținând acestui curent ca având conștiința contemporaneității, a sincronizării, a integrării și participării la viața imediată, actuală, cu largi deschideri către viitor. Avangardismul se revoltă împotriva trecutului osificat în formule vide, academice, învechite, cultivând spiritul de rebeliune, agresiunea, nihilismul, scandalul. Elementul nou adăugat de clocotrism este „tragismul vieții privit cu simțul umorului, care merge până la grotesc, absurd ori umor negru” (DAN, 2008, p. 64). Relația dintre artiștii români și sârbi scoate în evidență contribuția română la clocotrism, prin care cultura română a putut fi marcată de aceste relații, care este piatra de temelie în clocotrism. Contactele personale între poeții sârbi și români combinată cu relația lor artistică și pura prietenie din cafenelele Belgradului, au fost realizate cele mai de seamă creații clocotristice, o serie de manuscrise, desene originale, imagini filmate și fotografii ale *situațiilor* clocotriste.¹

¹ *Clocotrismul* a refuzat să se definească drept mișcare, grup, curent, școală ci este considerat de fondatorii săi, cât și de participanți drept *spirit* / *spiritualitate*.

¹ *Situațiile* clocotriste (situație+acțiune) sunt niște *happening*-uri desfășurate în locuri publice sau în alte locații neconvenționale. Participanții se numesc *situactori*, care exprimă cu ajutorul corpului lor, o rețea de relații „care sunt de

Adrian Marino afirmă că avangarda corespunde unei crize a valorilor, a căutării identităților, a sensului literaturii. Avangardismul nu a dat opere literare prestigioase, dar a insuflat literaturii un spirit nou, bântuit de neliniște, de frământări și tensiune, opunându-se lăncezelii, inerției, automulțumirii și dogmelor estetice de până la el. Revoluția se produce atât în expresie, care devine tot mai „autonomă”, eliberată de orice constrângeri, mergând până la refuzul regulilor gramaticale, logice și poetice, cât și în conținut, deoarece încep să se cultive stările vagi, automatismul psihic, hazardul, stările onirice, subconștientul, ocultismul. Astfel Mariana Dan afirmă că noțiunea aceasta a clocotrismului de *spirit / spiritualitate* se poate explica prin viziunea contemporană a lumii, prin viziunea relației dintre artă și viață, o viziune prin care se refuză orice practică umană simțită ca un fapt „prefabricat”, ca impus. Fiecare om de știință sau scriitor din orice perioadă istorică este marcat de acest *spirit / spiritualitate* în momentele sale de inspirație artistică, el fiind, în opinia Mariane Dan, simțul pentru paradox, umorul, clovneriile, replicile prin care omul rupe legătura între tiparele impuse ori oficializate de gândire. Avangarda privită ca o formațiune stilistică, aici se poate încadra și Eugen Ionescu, încă din perioada românească a lui *Nu*.

Pe lângă clocotriștii sârbi la *happening*-uri, artiștii români sunt cei mai numeroși, ei aparținând mai multor generații de autori ai secolului al XX-lea, în special poeți, regizori, critici literari, pictori, sculptori etc., care au vizitat Belgradul prin anii '60 ai secolului trecut. Amintim aici pe Gellu Naum, Eugen Jebeleanu, Geo Bogza, Marin Sorescu, Nichita Stănescu. Virgil Mazilescu, Ioan Flora, Mircea Dinescu și mulți alții. În astfel de cadru spiritual al Belgradului, a fost scos la iveală spiritul creator al poezilor, care nu scriu doar poezii, ci ei și desenează. Pe de altă parte pictorii scriu poeme sau criticii literari scriu poezii și desenează. Acest spirit creator a stabilit o percepție și o concepție artistică comună, marcând un nou credo artistic, o adevărată *ars poetica* adoptată și de partea română și de cea sârbă.

La unele *situații* clocotriste a participat chiar Nichita Stănescu care a afirmat următoarele: „Cea mai frumoasă idee și care reprezintă în același timp și o descoperire concretă din ultimul mileniu, îi aparține lui Copernic. Dacă am gândi-o din nou, ea ar putea suna și astfel: Soarele nu răsare și apune, ci pământul răsare și apune. Această idee neagă bunul simț al vederii. Ea umbrește bunul simț al tuturor simțurilor în general. Ea ne sugerează faptul că realitatea ar putea fi invers decât așa cum o percepe bunul simț.” (DAN, 2019, p. 67)² În această lucrare este amintit și „cea mai importantă figură a clocotrismului și una dintre personalitățile care a influențat puternic literatura română contemporană”, poetul sârb-vlah Adam Puslojić care a promovat literatura română din România în fosta Iugoslavie³. Puslojić a tradus „pe toți poeziei române moderne” (Blaga, Barbu, Arghezi, Bacovia), dar și pe toți poeții moderni și contemporani „de după aceștia”. El este primul care a publicat pe Marin Sorescu în străinătate, dar cel mai important fapt era că Adam Puslojić a publicat titluri de volume împreună cu Nichita Stănescu.

Textul Mariane Dan, publicat în volumul *Întoarcerea în Ithaca*, își are meritul similar clocotrismului, de a defini spiritul artistic care depășește granițele *geografice* și *temporale*, ceea ce e reprezentat prin prezența creatorilor români în fosta Iugoslavie, alături de cea a unor autori însemnați pe plan mondial, astfel că acest act cultural de o importanță deosebită este cercetat *acum* în *spațiul* României de azi.

În acest context al relațiilor culturale româno-sârbe putem trece de la *situații* la *cuvânt*, la *refugiu* și *călătorie*, un text de antropologie literară asupra poeziei românești din Serbia, text semnat de conf. univ. dr. Carmen Dărăbuș de la Universitatea Tehnică din Cluj – Centrul Universitar Baia Marev și publicat tot în volumul *Întoarcerea în Ithaca. Cultura română în exil și în afara granițelor*. Autoarea consideră comunitatea minoritară în cadrul unei culturi majoritare mereu

obicei imaginat de artiști sau de oameni obișnuiți, chiar dacă extrapolarea lor fizică poate adesea părea amuzantă, grotescă sau chiar nebunească.” (DAN, 2008, p. 66)

² Traducerea citatului din limba sârbă de Marina Dan

³ Recent a apărut ultimul volum de poezii tradus de Adam Puslojić, *Mladost Don Kihota/Tinerețea lui Don Quijote* a lui Marin Sorescu, volum apărut într-o ediție de lux, la Editura Srpska Književna Zadruga din Belgrad.

întoarsă spre ideea de *cuvânt* și spre ceea ce semnifică el „pentru traducerea și exprimarea sensibilității” și a identității totodată. Pe baza *Antologiei poeziei românești din Serbia*, coordonatori fiind Ion Deaconescu și Ion Neagu, Carmen Dărăbuș ajunge la concluzia că la majoritatea autorilor din Voivodina apare noțiunea de „cuvânt” sau elemente din familia sa lexicală. În cazul artiștilor formați în contexte multiculturale și interculturale, ei văd în limbă un refugiu, *cuvântul* descoperă, semantic, convertirea unui ansamblu de semnificații pe care se bazează codul lingvistic, interlocutorii astfel, aparținând aceluiași „socius lingvistic pot să-și transmită mesaje în virtutea setului de semne care alcătuiesc o limbă”. Astfel, cuvântul *cuvânt* este găsit încă în versul lui Olimpiu Baloș, care este un „privilegiu al vieții private, raportarea la divinitate, comunicarea cu aceasta trebuie să rămână domeniu al opțiunii personale.” (DĂRĂBUȘ, 2010, p. 84) În lirica lui Slavco Almăjan, motivul *cuvântului* apare ca o întoarcere în trecut dar și ca responsabilitate pentru prezentul determinat. La Almăjan, cuvântul devine în același timp și refugiu și o călătorie, „în funcție de contextul interior sau exterior al trăirilor eului liric.” (*Ibidem*, 85) O materializare a cuvântului și „o obsesie a materialității” se poate întrevădea în opera lui Almăjan, cuvântul fiind „o certitudine a existenței” și „stabilizarea lui în raport saussurian limbă / vorbire”. Poeții din Voivodina caută căi de comunicare autentică, fiind un pas spre adaptarea lor în acest spațiu plin de „măști multiple”: „Cuvântul mediază realitatea interioară cu cea exterioară, sublimând experiențele exprimate în călătorii perpetue din interior spre exterior și invers, identitatea, identificarea fiind obsesii latente sau exprimate.” (*Ibidem*)

La Ioan Baba, cuvântul, în concepția cercetătoarei Carmen Dărăbuș, este un „instrument de lucru”, de „confruntări curajoase”, cuvântul „este mlădit”, „călit”, „scos în spațiu public”. Poetul „rănește și vindecă”, „solemnizează”, „aruncă în derizoriu”, „este complicele ravagiilor istoriei sau terapeutul ei”. Dacă există o neputință a rostirii acestui cuvânt, această neputință este „dureros resimțită” care prevestește prăbușirea sufletului și ființei omenești. La Mihai Avramescu, cuvântul este „increatul care ființează, ordonează, stabilește ierarhii mundane” doar atunci când se acumulează „curajul de a-l înfrunta”, la Mărioara Baba cuvântul stabilește ierarhii cosmice „în complicitate cu divinitatea”. În poezia lui Vasile Barbu, care prin intermediul ursitoarelor, omul poate fi stăpân pe propriul cuvânt, „având ca materie primă logosul”.

Carmen Dărăbuș trece la o metodologie mai complexă de depistare a cuvântului, acum el fiind o deconstrucție interioară, „o formă a vidului”. La Corneliu Bălică, „vorbele” nu „cheamă” și nu „creează”, ci „maschează drumul spre dezinstituire”. Pe de altă parte, la Mariana Dan, logosul „înălță și prăbușește, construiește li deconstruiește, demonizează și angelizează”, poetul privește „din infern spre paradis, în paradis spre infernul inevitabil”. Energia magică dată cuvântului este de a anula ceea ce au creat, ceea ce au numit, el se dezintegrează, degradează: astfel, la Florica Ștefan, iubirea moare iar „cuvintele trăiesc regresia în vorbe” încât trecutul nu este evocat în consistența lui, ci „în revelația lipsei de consistență” (DĂRĂBUȘ, 2010, p. 87). Cuvântul descarcă și suferințe în poezia lui Valentin Mic pe care „le sublimează în artă”. Poezia lui Petru Cârdu are etapa „trăirilor-limită”. Spiritul avangardei al poetului Petru Cârdu duce la negarea artei tradiționale, la contestarea și depășirea continuă a formelor curente și acceptate de creație. Poezia lui refuză orice model, detestă violent „gustul” consacrat, are oroare de tot ce este vechi și comun. Cu alte cuvinte, „ceea ce conservă Petru Cârdu din ideologia suprarealistă este imaginea dereglată a lumii, pusă în circulație de un spirit iconoclast, adversar teribil și teribilist al vechilor imagini faimoase ale lirismului”. Imaginile create de Petru Cârdu sunt scurte și rapide notații „negre”, nervoase, demolatoare de viziuni integrale sau purificatoare, notații care „biciuie cuvintele”, combinate în dezordine, cu sarcasme și ironii la adresa unei existențe. (POPOVIĆ, 2006, p. 161) Cârdu vorbește despre necesitatea ieșirii din livresc, dar și despre necesitatea confesiunii, cuvântul este aci pentru a exprima imediatul și abisurile memoriei. Pentru Nicu Ciobanu cuvintele sunt „necesare precum aerul, lumina și grăunțele” ele fiind surse ale vieții, „ostile singurătății și eficiente în lupta cu aceasta.” (DĂRĂBUȘ, 2010, p. 88) O inovație a ideii de *cuvânt* vedem în poezia lui Pavel Gătăianțu, ale cărui cuvinte sunt o evadare din cotidian, prin poezia căruia se face „o negație

radicală a tradiției culturale și aspirația spre o absolută înnoire a limbajului” (Popović 2004: 6). Punctul culminant al discursului lui Ioan Flora este totodată și punctul crucial al problemelor din acest spațiu: sentimentul de pierdere, de dezertare, de gol, inutilitate și înstrăinare, trăiri care pot fi, deci, întâlnite și în aceste meleaguri. Scriind despre pierderea legăturii sale cu locul său natal, pare a fi un avertisment pentru lumea contemporană, precum și o ilustrație a constantei sale concentrări asupra unui singur loc, cel de unde provine, de unde este originea sa. (POPOVIĆ, 2010, p. 76) Versul lui este punctul de legătură dintre „segmentele temporare, extatic ori dramatic exprimat și transmis.” (DĂRĂBUȘ, 2010, p. 89) La Ileana Ursu, cuvintele în fața morții trec în uitare și sunt „înlocuite de manifestări ancestrale”, iar în poezia Ionei Mengher, întâlnim obsesia relației „abstract-concret”, cuvântul ocolește pulsul lumii, funcționează steril pentru el însuși și pentru a funcționa ca revelator al abisurilor emoționale.

Poeții din Voivodina, în opinia lui Carmen Dărăbuș, sunt „articulați social și cultural multipli”, își contruiesc poezia în jurul ideii de *cuvânt*. Cuvintele lor „construiesc lumea” și o „coagulează permanent”, eul punându-le în mișcare, fiind în centrul lucrurilor, dă forță acestor cuvinte care devin o salvare de cotidian, salvare de suferința condiției umane, de neliniște. Cuvintele sunt cele care ordonează în egală măsură realitatea exterioară și cea interioară, căci dacă o entitate nu poate fi cuprinsă în limbaj, atunci nu va fi percepută ca parte din lumea subordonată limbajului. Cuvântul transformă omul într-o ființă conștientă de ea însăși prin raționalizarea gândurilor și exprimarea lor în viața cotidiană.

Literatura din afara graniței românești gravitează în jurul unei dominante idei: conservarea și apărarea memoriei și identității spirituale a românilor de pretutindeni. Peste tot, ei se vor arăta neobosiți și mereu doritori să vorbească „în libertate și râvnă” și să probeze „vrerea de dăinuire a cuvântului și gândului românesc.” (ANGHELESCU, 2010, p. 32) Aflați în lumi îndepărtate geografic și între realități, ceea de zi cu zi și cea a creației artistice, unii scriitori exilați sau din afara granițelor se întorc în România, alții nu se mai întorc niciodată, Ithaca rămâne o lume de refugiu, o lumea a imaginarului, o lume pe care poate să o inventeze, să o creeze și să o controleze. Clocotrismul era doar un prilej ca să facă *situațiile* mai aproape de lumea aceasta a imaginarului, iar cuvântul este cel care a unit două spații geografice, Serbia și România. Clocotrismul duce la amortirea cuvintelor prin performance-uri, dând viață picto-poeziei, dicteului automat, în timp ce poeții români din Voivodina folosesc *cuvântul* ca o legătură dintre materie și spirit.

BIBLIOGRAFIE

ALBU, Mihaela (2010). Prefață la *Întoarcerea în Ithaca. Cultura română în exil și în afara granițelor*. Craiova: Editura Universitaria

ANGHELESCU, Dan (2010). *Presa literară a exilului românesc – Lupta cu utopia. Întoarcerea în Ithaca. Cultura română în exil și în afara granițelor*. Craiova: Editura Universitaria

DAN, Mariana (2008). *Biografie și creație în clocotrism. În Romanoslavica, XLIV*, București, Editura Universității din București, p. 63-76

DAN, Mariana (2010). *Paradigma avangardei și contribuții românești la Clocotrism*, în *Întoarcerea în Ithaca. Cultura română în exil și în afara granițelor*. Coord. Mihaela Albu, Craiova: Editura Universitaria

DĂRĂBUȘ, Carmen (2010). *Cuvântul – refugiu și călătorie. Poezia românească din Serbia*, în *Întoarcerea în Ithaca. Cultura română în exil și în afara granițelor*. Coord. Mihaela Albu, Craiova: Editura Universitaria

POPOVIĆ, Virginia (2006). *Petru Cârdu, Pavel Gătăianțu și negarea artei tradiționale: avangarda literară română din Voivodina*. Arad, Editura Arca

POPOVIĆ, Virginia (2005). *Pavel Gătăianțu. Contribuții la monografie*. Novi Sad: Ined. Co.

POPOVIĆ, Virginia (2010). *Identitate și postmodernism în poezia lui Ioan Flora* în volumul de lucrări Simpozionul internațional – Ioan Flora. Novi Sad: Fondul Europa

UNGUREANU, Cornel (1989). *Noile avangarde: de la Nichita Stănescu și Adam Puslojić la Ioan Flora*, în *Imediata noastră apropiere*. Timișoara, Editura Facla

